

İstanbul'da Bir Afyonlu Macun İşletmesi: BERŞ-İ RAHÎKÎ MACUNHANESİ (1783-1831)

Murat ULUSKAN

ÖZET

Afyonlu bir macun türü olan Rahîkî macunu, 16. yüzyılda yaşamış bir şair olan Yusuf Sinan Rahîkî tarafından icat edildi. Yaklaşık 250 yıl boyunca aynı aileden gelenler tarafından İstanbul Mahmutpaşa'daki dükkânda imalat ve satışı yapıldı. Osmanlılarda tüketilen pek çok macun gibi şifa ve ilaç amacıyla imal edilmmişti. İstanbul içinde ve dışında "Rahîkî berşi" adıyla meşhur oldu. 1783 yılında, dükkân sahibi Rahîkî-zâde Mustafa Efendi evlatsız olarak vefat etti. Bunun üzerine, yeni gelir kaynakları yaratma çabasında olan devlet, macunhaneyi devletleştirerek mukataa haline getirdi. Gelirini "esham" yöntemiyle hisseler halinde, işletmesini ise "malikâne" yöntemiyle ve kayd-ı hayat şartıyla taliplilerine sattı. Macunhane, 1790 yılından itibaren zarar etmeye başladı. Savaşlar, artan maliyetler ve azalan tüketim, macun imalini giderek düşürdü ve geliri de azalttı. İşletmeciler ve devlet tarafından yıllarca ayakta tutulmaya çalışıldı. Fakat 1831 yılında, işletmecisinin borcuna karşılık bir sarrafa satıldı. Bu çalışma, bir zamanlar İstanbul'da çok rağbet görmüş, halkın bildiği ve tiryakilerinin aradığı bir ürün olan Rahîkî macununu ve macunhanesini tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Afyon, macun, macunhane, İstanbul, berş, Rahîkî, tiryaki, esham, hisse, mukataa, işletme.

Haşhaş bitkisinin¹ taze kapsüllerinin çizilmesi ve çıkan öz suyunun kurutulması ile elde edilen bir madde olan afyonun tarihi M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Mezopotamya ve Küçük Asya'da karın ağrıları ve öksürük için ilaç olarak, İslâmî devirlerde ise daha çok ilaçların yapımında ve tedavide uyuşturucu olarak kullanıldığı bilinmektedir.² Etkin

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muluskan@marmara.edu.tr

¹ Haşhaş hakkında geniş bilgi için bkz. Turhan Baytop, *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul 1963, s. 149-176.

² Mustafa Baktır, "Afyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1988, I, 442.

maddesi morfin olduğundan, ağrı kesici etkisinin yanı sıra bağımlılık yaratıcı bir özelliğe de sahiptir.³

Afyon, Osmanlılar döneminde çok kullanılan bir ağrı kesici olmakla birlikte, keyif verici özelliği dolayısıyla da kullanımı oldukça yaygın bir maddeydi. İstanbul'da, afyon içicilerin toplandığı kahvelerde özel olarak hazırlanmış afyon, çubuk veya kabak denilen aletlerde yakılır ve meydana çıkan duman çekilirdi.⁴ 1553 yılında Türkiye'ye gelen Alman seyyahlardan Dernschwam, İstanbul'da afyon kullanımının yaygın olduğunu, tiryakilerin her gün bir mercimek veya kenevir büyüklüğünde aldıklarını günlükünde belirtiyordu.⁵ Bu dönemde, afyonun insana dertlerini unutturduğuna ve savaşta cesaret verdiğine inanılıyordu.⁶

Osmanlı devlet adamları arasında da afyon tiryakileri olup, en bilineni Sultan IV. Murad dönemi (1623-1640) hekimbaşlarından Emir Çelebi idi. Padişah, 1638 Bağdat Seferi sırasında, aynı zamanda musahibi olan Emir Çelebi hakkında çıkan afyon tiryakisi olduğuna dair söylentilere başta itibar etmemiş, fakat daha sonra bir bahaneyle cebinden çıkarttığı afyonun tamamını kendisine yutturmuştu. Emir Çelebi, çadırına döndükten kısa bir süre sonra da komaya girerek ölmüştü.⁷ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde 17. yüzyıl İstanbul esnafını tanıtırken, aktarlar esnafına bağlı olarak faaliyet gösteren “Ehl-i Keyf Afyoncular Esnafı”na da değinmişti. Dükân ve çalışan sayısını ayırmadan 104 sayısını veren Evliya, afyon yiyenlerin anlayışlı, nükteci ve zarif olduğunu belirterek, afyoncuların esnaf alayı geçişindeki hallerini ve tiryakilerine nasıl satış yaptıklarını yazmıştı.⁸

Osmanlılarda müptela manasına *tiryaki* kullanılırdı. Keyif vericilere alışanlara “afyon tiryakisi”, “enfiye tiryakisi”, “tütün tiryakisi” derken

³ Ali N. Babaoğlu, *Uyuşturucu ve Tarihi, Bağımlılık Yapan Maddeler*, İstanbul 1997, s. 11-59.

⁴ Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 246; Afife Mat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Afyonun Tarihi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI/1-2 (2009-2010), 285-290.

⁵ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Ankara 1987, s. 80.

⁶ Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent-Saray-Günlük Yaşam*, İstanbul 2012, s. 175.

⁷ Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, II, 872-874.

⁸ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, I, 288.

bunlardan birine müptela olduğu kastedilirdi. Afyona mercimekten daha küçük bir miktarda başlanır, yavaş yavaş iri fındık büyüklüğüne kadar yükseltilirdi. Afyon tiryakilerinin toplandığı yerlerin başında Süleymaniye Çarşısı geliyordu ki burası daha sonra “Tiryakiler Çarşısı” adını almıştı. Tiryakiler, Süleymaniye Camii karşısında ve medreselerin altındaki otuz beş dükkândan ibaret kahvehanelere giderlerdi. Her biri ancak on beş kişi alabilen bu kahvehaneler her gün ağzına kadar dolardı.⁹

Afyonun tesiriyle çok zayıf, çelimsiz ve çoğu da yaşlı olan bu tiryakiler, kullandıkları afyonun akabinde mutlaka kahve içerlerdi. Afyona cila verdiği için tatlıyı pek severler, yanlarında peynir şekeri kutusu bulundurlardı.¹⁰ Hap şeklinde hazırladıkları afyonu küçük kutularda taşır, yarım bardak su ile günde bir, iki ya da daha fazlasını alırlardı.¹¹ Ramazanlarda, sahur vakti razakı üzümünün içine afyon koyup yutarlardı. Geceleyn mideye inen bu kalın kabuklu üzümler, ancak öğleye doğru hazm olur, afyon da o zaman tesirini gösterirdi.¹² Afyon kullanma alışkanlığı, Osmanlının son dönemlerine kadar devam etti. Zambako Paşa (1832-1914), 1882 yılında Tıp Kongresi’nde verdiği bir tebliğde, o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda afyon kullanımının yaygın olduğunu, genellikle hap halinde ve günde 1-3 gr alındığı bilgisini vermektedir.¹³

Afyon kullanımına dair günümüze ulaşan bir de “afyonu patlatmak” deyimini vardır. Bu deyimın hikâyesini İskender Pala şu şekilde anlatmaktadır:¹⁴

“Eski tiryakiler, ramazanda afyonu macun haline getirir ve mercimek büyüklüğünde toplar yapıp her sahurda iki üç tane yutarlarmış. Ancak her bir macunu bir, iki, üç kat kâğıtlara sarmayı da ihmâl etmezlermiş. Böylece kâğıt mide öz suyunda eriyince macun midede dağı-

⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil*, haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, II, 325-327.

¹⁰ Balıkhane Nazırı Ali Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 273.

¹¹ D’Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, çev. Zerhan Yüksel, Tarihsiz, s. 54.

¹² Reşad Ekrem Koçu, “Afiyoncular, Afyon Tiryakiliği Yasağı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, I, 228.

¹³ T. Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi*, s. 246.

¹⁴ İskender Pala, *İki Dirhem Bir Çekirdek, Hikâyeleriyle Deyimlerimiz*, İstanbul 2000, s. 17.

lır ve birkaç saatliğine keyif devam edermiş. Tabii iki kat kâğıda sarılan macun birkaç saat sonra, üç kat kâğıda sarılı macun da onu takiben kana karışınca tiryaki iftara kadar rahat etmiş oluverir. Ancak bu planın yolunda gitmediği, afyonun kâğıdının zor parelendiği yahut kana karışması geciktiği durumlarda tiryaki krizlere girer ve dış dünyadan âdeta kopar. Afyonu patlayıp kana karışmasıya kadar farklı tepkiler verir. Konuşulan veya yapılan şeye uygun karşılık verilmeyen, anlama ve algılamada geciken durumlarda “Daha afyonu patlamadı galiba!” gibi cümlelerin söylenmesi bundandır.”

14. yüzyıldan itibaren yazılmış birçok tıp eserinde de afyondan söz edilmekte, bu maddenin tedavi edici etkisinin yanı sıra keyif verici özelliğine de değinilmektedir. Özellikle 15. yüzyılın ünlü hekimi İbn-i Şerif, *Yadigâr* adlı eserinde afyondan uzun uzadıya bahsetmektedir. Verdiği bilgilere göre, uzun süre panzehir ve her derde deva olarak kullanılmış *tiryâk*¹⁵ macunu ile bir tür afyonlu macun olan *berş* tipindeki preparatların bileşiminde afyon bulunmaktadır. Özellikle berşin çok çeşitli tipleri olup her birinin formülü birbirinden farklıdır. İçlerinde en tanınmış olan *Berşeisâ* adlı afyon preparatının bileşiminde afyonla birlikte genellikle tarçın, kunduz hayası, safran, anason, zencefil, kara biber, gül yağı, saf bal vs. gibi bazı maddeler vardır. Yazar, *Berşeisâ* hakkında “Berşeisâ’yı öğrenin, bunun hali parıltılar verir, İsa gibi ölüleri diriltir” diyerek bu macunun o devirdeki önemini belirtir. Bundan başka, *Tiryak-ı Berşeisâ-i kebîr* ve *Tiryak-ı Farikos* diye bilinen afyonlu bir cins macundan bahsederek, hangi rahatsızlara iyi geldiğini anlatır. Sözüünü ettiği bir diğer macun ise *Macun-ı Felâsife* (Filozoflar Macunu)’dir. Bileşiminde afyondan başka biber, zencefil, tarçın, köknar, Hindistan cevizi, zerdeçöp, papatya kökü, papatya çiçeği, kıvıllı üzüm ve kara üzüm gibi eczanın bulunduğu bu macun hakkında “Taâmı (yemeği) hazmeder ve iştah getirir. Bel ağrısına fâide eder, akan idrarı giderir. Mideye kuvvet verir. Bu macuna “Mâddetü’l-hayât” derler” demektedir.¹⁶

¹⁵ 15. yüzyılda yaşamış ünlü hekim Şerafeddîn Sabuncuoğlu, kendi deneyimleri sonucu yarar gördüğü ilaç terkiplerini topladığı *Mücerreb-nâme*’de tiryaklardan bahsetmektedir. Bu konu hakkında bkz. Sevgi Şar-Kenan Süveren, “Mücerreb-nâme’deki Tiryâk Formüllerinin Eczacılık Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, S. 14 (2006), s. 145-149.

¹⁶ Bu eser hakkında geniş bilgi için bkz. Ayşegül Demirhan Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik (Ve Diğer Bağımlılık Yapan Maddeler)*, Bursa 1996, s. 18-19.

Berş yani afyonlu macun kullananlar arasında Osmanlı sultanı Sultan II. Bayezid'in de adı geçmektedir. Şehzadeliği döneminde, Amasya'da kullandığı keyif verici maddeler arasında afyonlu macunda bulunmaktaydı ve bu yüzden babası ile arası açılmıştı. Fatih Sultan Mehmed, şehzadenin lalası Fenarî-zâde Ahmed Bey'e bir hüküm göndererek, oğlunu sefahate alıştıran musahipler Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi ile Hızır Paşa-zâde Hacı Mahmud Bey'in macun, esrar ya da başka bir madde ile öldürülmesini ve oğlunun kullandığı maddelerin nelerden ibaret olduğunu bildirmesini emretmişti. Zor durumda kalan Fenarî-zâde durumu Bayezid'e bildirmiş, o da musahiplerini koruyarak Osmanlı sınırları dışına çıkmalarını sağlamıştı. Ardından da babasından özür dileyerek, zayıflamak için aldığı bazı keyif verici maddeleri kullanmayı bıraktığını bildirmişti.¹⁷

Evliya Çelebi'nin, seyahatnamesinde bahsettiği bir esnaf da hekimbaşına bağlı olarak çalışan macunculardı. 200 dükkân ve 500 de çalışan sayısının verildiği bu esnaf, havanlar içerisine koydukları çeşitli bitkisel ilaçları hokkalarla dövüp macun haline getirir ve şifa maksatlı satarlardı. Nitekim Evliya, babasının da düşkün olduğu "Dilber macunu" nu, gönül rahatlamasına deva için ara sıra kimsenin haberi ve bilgisi yok iken kullandığını bildirmektedir. Ayrıca, dostlarının hatırı için evinde hazır bulundurduğu, ancak kesinlikle kullanmadığını ifade ettiği bir takım keyif verici maddeleri de sıralamaktadır. Bunlar arasında türlü içecekler, afyon, berş, macunlar ve haplar yer almaktadır.¹⁸

Çalışmamızın konusunu, Evliya'nın zikrettiği haplardan biri olan *habb-ı Rahîkîya* da içeriğindeki afyon maddesinden dolayı *berş-i Rahîkî* olarak da tanınan Rahîkî macunu oluşturmaktadır. *Berş*, "afyon şurubu, keten yaprağıyla yapılan bir çeşit müsekkin macun", *rahîk* "duru ve temiz şarap"¹⁹, *Rahîkî* de "şarabı seven" anlamındadır.

Rahîkî macununa ismini veren kişi, 16. yüzyılda yaşamış bir şairdi. Adı *Yusuf*, lakabı *Sinânî'd-dîn* olup şiirlerinde *Rahîkî* mahlasını kullan-

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, 246; Şerafettin Turan, "Bayezid II", *DİA*, İstanbul 1992, V, 234.

¹⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 228, 313.

¹⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2010, s. 288, 660; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara 1996, s. 89, 873.

mıştı. İstanbul'da doğmuş ve asker çocuğu olarak Yeniçeri ocağına dâhil olmuştu. İlme ve şiire yatkınlığıyla dikkat çekmişti. Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın yardımcısıyken, İstanbul'da çıkan bir yangında kusuru olduğu gerekçesiyle maaşı kesilerek vazifeden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine, geçimini sağlamak için Mahmutpaşa Çarşısında bir aktar dükkânı açtı. Tıbbı dair eserler okuyup kendisini geliştirdi. Geçimini zor sağlarken, hâline acıyan birisinin yardımıyla *Filonya-yı Selîmî* adındaki macun üzerinde çalışarak *Rahîkî* ya da *Macun-ı Rahîkî* adıyla anılacak keyif verici maddeyi icat etti. Bu macun sayesinde çok para kazandı ve dükkânı da seçkin kimselerin uğrak yeri oldu. Zaman içerisinde dükkânı bir şiir muhiti hâlini aldı. 953/1546 yılında hastalandı ve bir müddet sonra da öldü.²⁰

Hüseyin Ayvansarâyî, 18. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı *Mecmuâ-i Tevârih* adlı eserinde, Rahîkî'nin bu macunu Sultan Süleyman'a deva olması için tertip ettiğini belirtmiş ve ölüm tarihini de 954/1547 olarak vermiştir. Mezarının da Beşiktaşlı Yahya Efendi Türbesi'nin dışında olduğunu bildirmiştir.²¹ Tıbbı, Yahya Efendi'den (ö. 1570) öğrenmiş olan bu zat, keyif verici maddelere düşkünlüğünden dolayı Rahîkî lakabıyla anılmıştır.²²

Rahîkî'nin ölümünden sonra dükkânı kapanmadı ve icat ettiği macunun satışı varisleri tarafından uzun yıllar devam ettirildi. Rahîkî macunu, Osmanlılarda tüketilen diğer pek çok macun türü gibi şifa ve ilaç amacıyla üretilmekte olup, imalat ve satış imtiyazı İstanbul'da Mahmutpaşa Çarşısı yakınındaki bir dükkâna mahsustu. 16. yüzyıldan itibaren ünü gittikçe yayıldı ve afyonlu macun türleri içerisinde Rahîkî macunu, rağbet gören ve İstanbul dışına da satışı yapılan bir ürün haline geldi.

18. yüzyıl başlarına gelindiğinde, giderek yoğunlaşan nüfusun da etkisiyle İstanbul'da afyon tiryakilerinin sayısı tehlikeli boyutlara ulaşmaya başladı. Buna paralel olarak afyonlu macun tüketimi de arttı ve kentin pek çok noktasında yeni dükkânlar açıldı. Bu durum, meslekî bilgiden yoksun bir takım kimselerin ürettiği macunun içerik ve kalitesinde bozulmaya ve

²⁰ Rahîkî'nin hayatı ve şiirleri hakkında bkz. Ömer Zülfe, "Rahîkî [Ö. 953/1546] ve Şiirleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 21, İstanbul 2009, s. 171-198.

²¹ Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk, İstanbul 1985, s. 18.

²² Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 352.

bunu tüketen insanlarda da bir takım rahatsızlıkların oluşmasına neden oldu. Zamanla sıkıntı ve şikâyetlerin artması üzerine, 1726 yılında afyonlu macun satılan tüm dükkânlar teftiş edildi. İstanbul kadısı, elde edilen sonuçları, problemin nedeni ve çözümüne dair verdiği bilgilerle birlikte sadarete sundu.²³ Buna göre;

Sıkıntının kaynağı, kısa sürede artan talebe paralel olarak İstanbul'un sekiz mahallesinde birden açılan afyonlu macun dükkânlarıydı. Dükkân sahipleri, macun muhteviyatını iyi bilmedikleri gibi pişirme usulünde de ustalaşmış değildiler. Bazıları macunu şarap ve rakı ile mayalandırıyor, bazıları da esrar ve *benc*²⁴ suyu ile ıslatıyordu. İçeriğini oluşturan malzemeyi de olması gerekenden fazla ya da eksik koyuyorlardı. Bu durum, afyonlu macuna müptela olan pek çok insana zarar vererek şuurlarını bozuyor, istenmeyen nahoş durumların yaşanmasına neden oluyordu. Tüccar da bu dükkânlardan aldığı macunu civar kasaba ve şehirlere götürerek *Rahîkî berşi* diye sattığından, imalat imtiyazına sahip kaliteli macun üreten Mahmutpaşa'daki asıl dükkâna mahsus olanla aralarındaki fark anlaşılmıyordu.

Sorunun giderek halk sağlığını tehdit eder boyuta ulaşması ve müptelaların da usulüne uygun yapılmayan bu macunun gerçekte ciddi bir sıkıntı yarattığını yetkililere bildirmeleri üzerine, teftiş edilen dükkânların ikisi hariç tamamının kapatılmasına karar verildi. Faaliyetine izin verilen dükkânlardan biri meşhur Rahîkî dükkânı, diğeri ise onun azatlı kölelerinden Ali Bey oğluna ait dükkândı. Karara göre, bu iki imalatçı birlikte hareket ederek, macunun kadim bileşimini bozulmaktan korumayı ve fahiş fiyata satmamayı taahhüt edecekti. Kapatılan dükkânlara başka esnaf yerleştirilecek, evleri dâhil başka hiç bir yerde macun imal edilmeyecek, emre uymamakta ısrar edenler sürgün cezasına çarptırılacaktı. Bu emrin ardından, imalatı Mahmutpaşa Çarşısı'ndaki iki dükkânla sınırlandırılan

²³ Evâhir-i Ramazan 1138 (23 Mayıs-1 Haziran 1726) tarihli ferman için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyün Sicilleri Atık Şikâyet Defterleri (A.DVNS.ŞKT.d), nr. 108, s. 195/1; *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H.1138-1151 / M.1726-1738)*, haz. F. Recep, S. Atay, H. Kılıç, Y. Karaca, R. Erol, S. Kahrıman, İstanbul 2010, s. 96-97.

²⁴ Benc: "Ban Otu" denilen, uyku verici ve gözbebeğini açan bir ot (Devellioğlu, s. 83).

afyonlu macunun fiyatında da indirimle gidildi ve kıyyesinin²⁵ 150 akçeye satılması kararlaştırıldı.²⁶

Sultan III. Ahmed dönemine (1703-1730) ait bu ferman, İstanbul'da uzun yıllar Rahîki ailesi tarafından imal edilen ve *Rahîki berşi* adıyla tanınan afyonlu macunla ilgili bulabildiğimiz ilk kapsamlı belge olması hasebiyle önemlidir. Konuyla alakalı asıl verilere ise Osmanlı arşiv kayıtlarında 1783 yılından itibaren rastlanmaktadır. Nedeni, Mahmutpaşa Çarşısı yakınındaki macuncu dükkânının işletmecisi Rahîki-zâde sülâlesinden Ebe-zâde Mustafa Efendi'nin, 1783 yılı Ocak ayı başlarında varis bırakmadan vefat etmesiydi. Bunun üzerine, Hâcegân-ı Divân-ı hümâyuna mensup Mustafa Efendi'nin tüm mal varlığı müsadere edilerek Enderun-ı hümâyun hazinesine nakledildi. Dükkânın idaresi de bir memura teslim edildi.²⁷

Bu sırada, Ayasofya-i kebîr Vakfı'na ait dükkânda eskiden beri imal edilip satılan, halk arasında da pek meşhur olan macun ve macunhanenin durumu hakkında bilgi edinmek için Sultan I. Abdülhamid'in emriyle bir inceleme heyeti teşkil edildi. Başkanlığını saray hekimlerinden Hayrullah Efendi'nin yaptığı heyette, Dârüssaâde Ağası tarafından görevlendirilen Baltacı Ahmed Ağa ile Kapıcılar Kethüdası Hasan Efendi yer aldı. 17 Ocak 1783 tarihinden itibaren yaklaşık bir hafta on gün boyunca aralıksız macunhaneye gidip gelen heyet ayrıntılı bir rapor hazırladı. Bu rapor doğrultusunda heyet başkanı Hayrullah Efendi defterdara şu bilgileri verdi:

Macunhanede imal edilip satılan macunun malzemesinden olan bal, afyon ve diğer ecza bedeliyle, amele ücreti, aşçılar ve diğer masraflar çıktıktan sonra, işlettikleri günlerde elde edilen gelire bakarak;

²⁵ Vukıyye ya da okka da denilip, standart olarak 400 dirheme eşit 1.282 kg. ağırlık ölçüsü birimdir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 513).

²⁶ 4 Zilkade 1138 (4 Temmuz 1726) tarihli emir için bkz. *İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil*, s. 131.

²⁷ Mustafa Efendi'nin tasarrufunda, dükkânında ve Kürkçüler Hanı'nda mevcut kazan ve kapkacaklar sayılarak kayıt altına alındı (BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifeliği Evrakı [D.BŞM.MHF], nr. 70/9, 19 Safer 1197/24 Ocak 1783).

1. Yaz kış satışların yüksek olduğu dönemlerde, kâr zarar hesapları yapıldıktan sonra macunhanenin yıllık gelirinin 72 keseye (36.000 kuruş) ulaşacağını anlaşıldığı.

2. Hâsılat beklendiği kadar olmadığından, 12 kesenin (6.000 kuruş) artan giderler ve sonradan oluşabilecek masraflar için 72 keselik gelirden düşülmesi.

3. Kalan 60 kese (30.000 kuruş) gelirin Enfiye Mukataası gibi hisseler (esham) halinde taliplerine satılması.

4. İşletmesi hazine tarafından bir kimseye ihale edilir ise bundan devletin kazançlı çıkacağı, kirası verildiği sürece de vakfa zararı olmayacağı.

5. Esham yoluyla bir düzenleme yapılırsa, işletmesine Hazine-i hümayun kethüdasının talip olduğu.

Defterdar Efendi, kendisine sunulan bu bilgiler doğrultusunda macunhanenin geleceğine dair planını padişaha sundu. Yeni yapılan devlet binalarının ve diğer zaruri masrafların karşılanabilmesi için gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulduğunu belirterek şu önerileri getirdi:

1. Macunhanenin mutfak ve diğer taşınmaz mallarının hesaplanarak değerinin biçilmesi. Vakfa ait macun satışı yapılan dükkân ile diğer yerlerin kirasının, işletmesine talip emin tarafından ödenmesi. Taşınmaz mallarıyla birlikte Hazine tarafından macunhaneye bağlanması.

2. Yıllık 72 kese olarak hesaplanan kazancın 12 kesesi düşüldükten sonra, kalan 60 kese gelirin on beş hisseye (sehim) bölünmesi.

3. Her bir hisse, Enfiye hisseleri gibi dörder kese (2.000 kuruş) gelir ve yirmi altışar kese (13.000 kuruş) peşinat karşılığı taliplerine kayd-ı hayat şartıyla satıldığında, toplam peşinatın 390 keseye (195.000 kuruş) ulaşacağı.

3. Bu şekilde bir düzenleme kabul edildiği takdirde, macunhanenin mukataa olarak kaydedilmesi ve 4 Şubat 1783 tarihinden itibaren hisseler halinde taliplerine satışı için müzayede evraklarının hazırlanması.

4. Zikredilen 390 kese peşinatın, eski ve yeni kışla binaları ve diğer devlet binalarına tahsis edilmek üzere hazine veya darphaneye teslimi.

5. İşletmesinin, bazı şartlar ve mahzende mevcut afyon, bal ve diğer malzemelerin değeri olan 40 kese (20.000 kuruş) sermaye tahsisi ile isteklisi olan Hazine-i hümayun kethüdasına ihalesi.

Defterdarın bu önerisi, padişah tarafından onaylandı ve gereken düzenlemenin yapılması yönünde verdiği emir sadrazam tarafından defterdara iletildi.²⁸ Buna göre, macunhanenin faiz olarak nitelenen 30.000 kuruşluk geliri 15 hisse halinde satışa sunulacak, 13.000 kuruş peşinatı ödeyerek bir hisse satın alan kişi, ölünceye kadar her yıl 2.000 kuruşluk bir gelire hak kazanmış olacaktır. 4 Şubat 1783(1 Rebiülevvel 1197) tarihinden geçerli olmak üzere yapılacak satıştan hazinenin elde edeceği peşinat geliri ise toplamda 195.000 kuruştur.

Yaşanan vefat hadisesi, yaklaşık 250 yıldır bu işi yapan Rahîki-zâde sülâlesinin bu işten çekilmesine ve afyonlu macun imalinde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Halkın rağbet ettiği bir ürün olması, yeni gelir kaynakları yaratma çabasında olan devleti, macunhanenin ne şekilde işletileceği hususunda bir arayışa itti. Bu arayış, yukarıda verilen bilgilerde yer aldığı üzere, macunhanenin devletleştirilerek mukataa haline getirilmesi ve esham yöntemiyle taliplerine satılması kararıyla sonuçlandı.

Mukataa sistemi, devlete ait gelir kaynaklarının en verimli şekilde kullanılarak hazinenin gelirlerini artırmaya ve düzenli olmasına yönelik bir uygulama idi.²⁹ Bunun için üç farklı yöntem izlenirdi. Birincisi iltizam, ikincisi emanet, üçüncüsü de malikâne. İltizam, devletin, gelir kaynaklarını yıllık bir bedel karşılığında ve sınırlı bir süre ile kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere bir mültezime devretmesiydi. Emanet ise, vergi gelirlerinin devletin emin tayin ettiği maaşlı kulları vasıtasıyla tahsil edilmesiydi ki buradaki kâr ve zarar riski emine değil devlete aitti. İltizam yöntemi, devlete daha az yük getirip daha fazla gelir sağladığından dolayı, emanet yöntemine göre daha fazla tercih edilirdi.³⁰ İltizam sisteminin özel bir türü olan ve 1695 yılından itibaren uygulanmaya başlanan malikâne sisteminde ise mukataaalar için hazineye ödenecek yıllık vergi miktarı müzayede ile değil hazine tarafından belirlenmekteydi. Kayd-ı hayat şartıyla

²⁸ BOA, Cevdet Tasnifi Maliye Evrakı (C.ML), nr. 26646, 26 Safer 1197 (31 Ocak 1783).

²⁹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 35.

³⁰ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 154-156.

yani ömür boyu sürdürmek üzere iltizama sunulan mukataaları tasarruflarına almak isteyenler, “muaccele” adı verilen peşin meblağ üzerinden müzayedeye katılır ve en yüksek peşinatı teklif edip ödeyen, malikâne sahibi olarak beratını alırdı. Mültezimin hazineye ödediği yıllık rakamın üstünde elde ettiği gelir ise onun kârı olurdu.³¹

Macunhane Mukataası için uygulanacak satış yöntemi ise eshamdı. Esham “pay, hisse” anlamındaki *sehm*in çoğulu olup, 1775 yılından 1860’lı yıllara kadar devam eden bir iç borçlanma sistemini ifade ediyordu. Sistemin özünü, mukataalara ait yıllık nakdî gelirlerin “faiz” denilen belirli bölümlerinin, hisseler halinde belli bir peşinat karşılığında kayd-ı hayat şartı ile satılması oluşturuyordu. Kadın veya erkek, müslüman veya gayrimüslim her Osmanlı vatandaşı hisse satın alabilirdi. Peşinat ile birlikte onun %5 ile %10’u kadar tutan “dellâliye” ve kalem harçlarını hazineye yatırdıktan sonra, adına düzenlenmiş beratla hissesine hayatta kaldığı sürece sahip olurdu. Beratını aldıktan sonra isteyen kişi, peşinatın %10’u kadar “kasrıyed” vergisini hazineye yatırmak şartıyla hissesini başkasına satabilirdi. Hisse sahibi öldüğünde, hissesi “mahlûl” (sahipsiz) sayılır ve tekrar hazineye dönerdi.³²

Macunhane-i Berş-i Rahîkî Mukataası ile ilgili düzenleme, 6 Şubat 1783 tarihli fermanla yürürlüğe girdi.³³ Buna göre;

1. Söz konusu macunhaneden başka bir yerde macun imal edilip satılması mukataanın gelir kaybına neden olduğundan, civardaki üç adet macuncu dükkânının sahipleri hayatta oldukları sürece imal edip, vefatlarından sonra evlat, çırak ya da bir başkasının imal etmemesi. Bunların dışında gizlice macun imal eden olur ise cezalandırılması.

2. Rahîkî macununun önemli malzemesi afyon olduğundan, İstanbul’a gelen afyondan yeterli miktarı devletin belirlediği fiyat(*narh*) üzerinden macunhane emini almadıkça esnafa da-

³¹ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003, s. 99-152; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, s. 19-26; Çakır, *Mukataa Sistemi*, s. 154-169.

³² Geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Esham”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 376-380.

³³ BOA, C.ML, nr. 26223; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (*MAD.d*), nr. 9552, s. 262, 3 Rebiülevvel 1197 (6 Şubat 1783).

ğıtılmaması, lâkin bu bahaneyle de alım satım yapanlara zarar verilmemesi.

3. Macunhane; dükkân, mahzen, mutfak ve odadan ibarettir. Taşınmaz malları devlete ait olup Ayasofya-ı kebîr ve diğer vakıflara ait yerler *icâreteyn-i misleteyn*³⁴ ile evkaf tarafından kiralanmaktadır. Evkafa zarar vermemek için, bundan sonraki peşin kira bedeline karşılık aylık kiraya makul bir zam yapılması ve belirlenecek tek kira bedelinin (*icâre-i vâhîde*) aydan aya emin elinden teslimi. Düzenleme yürürlüğe girdikten sonra eminlerin bu kirayı kendi gelirlerinden vermeleri, hazineye mahsup etmemeleri.

4. Macunhanede ne kadar bakır kapkacak var ise değer biçilerek emin olanlara satılması, bundan sonraki emine de aynı usulün uygulanması.

5. İstanbul Duhan Gümrüğü ve Enfiye Mukataaları gibi, eminin macunhane nizamına dair şikâyetlerinin hâkimler nezdinde dikkate alınması.

6. Macun, uzun zamandır okkası 80'er paraya satıldığından, bundan sonrada fiyat artışından kaçınılması.

7. Emsalleri olan esham mukataalarında geçerli olan şartların tümünün bu mukataada da geçerli olması koşuluyla; hissedarlara verilecek yıllık gelirin yarısının mukataanın idare altına alındığı tarihten altı ay sonra, diğer yarısının ise üç ay sonra macunhane emini tarafından ödenmesi. Macunhane idaresine her senei hale ile emin tayin edilmesi. İltizam bedelini zamanında ödemeyi taahhüt edenleri, o vakit defterdar bulunanların kefile kabul etmesi. Emin'in verdiği borç senedinin, üzerine mühür vurulduktan sonra İstanbul Mukataası Kalemine kaydedilmesi ve mutat üzere kalem harcı alınıp beratın verilmesi.

8. Hissedarların elindeki mühürlü borç senetleri (*temessük*) gereğince, belirtilen zamanlarda macunhane emini elinden tüm

³⁴ Sözlükte “çifte kiralama veya iki kiralama bedeli” anlamına gelen *icâreteyn*, vakıf hukukunda, vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli (*icâre-i muaccele*) ve buna ilâve olarak her ay yahut yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli (*icâre-i müeccele*) karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir”.Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 389-391.

ödemelerin yapılması, haksızlık edilmemesi. Hissedarların, iltizam ve iltizamın idaresi hususuna karışmayıp sadece hisseleri oranında gelirlerini almaları.

9. Aradan zaman geçse de bu şartlara uyulup değiştirilmeyeceğini ve verecekleri peşinatın yok olmayacağını bilerek halkın mukataaya ilgi göstermesi gerektiği. Bu yüzden de sonradan gelecek padişah ve sadrazamlar tarafından, devletin ve halkın yararına olan bu düzenlemenin tahrif edilmesine izin verilmemesi.

10. Hissedarlara, hisselerini hayatta oldukları sürece malikâne olarak tasarruf etmeleri için berat verilmesi. Hissedarlardan biri hayatta iken hissesini başkasına feragat etmek istediğinde, kadı marifeti ve kendi rızasıyla feragati belgelendikten sonra yeniden berat çıkartılması. Hisse sahibi vefat edip hissesi hazineye döndüğünde, hazine tarafından müzayede yapılması, teklifler alındıktan sonra başkasının verdiği peşinatı(*muaccele*) verir ise erkek evladına, yoksa başka talibine satışı ve peşinatın hazineye teslim edilmesi.

İşletme koşulları bu şekilde düzenlenerek mukataa haline getirilen macunhanenin yıllık hâsılatı 72 kese mukabili 36.000 kuruştı. Bunun 6.000 kuruşu düşüldükten sonra 15 hisse üzerinden satışa sunulan kısmı ise 30.000 kuruştı. Her bir hissenin 2.000 kuruş (4 kese) geliri, 13.000 kuruş (26 kese) da peşinatı vardı. Çıkan nizamla birlikte hisseler taliplerine satılmaya başlandı. Bundan yararlananlar arasında Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın hazinedarı Hacı Bekir Ağa da vardı. Bir hissenin dörtte birini satın alarak peşinatı olan 3.250 kuruşu darphaneye yatırmış ve kendisine berat verilmesi için gereken işlemler başlatılmıştı.³⁵ Mukataanın idaresine de önerildiği üzere bir yıllığına iltizamla Hazine-i hümayun kethüdası getirilmişti.³⁶ Ayasofya-i kebîr Vakfı'na kira ödenen yerlerin başında ise dükkân geliyordu. Ayrıca Mahmutpaşa Hanı'nda, afyon ve diğer malzemenin muhafaza edildiği iki katlı bir mahzen ve bir de çardak bulunuyordu. Yapılan düzenleme doğrultusunda mukataa idarecileri tarafından

³⁵ BOA, C.ML, nr. 5739; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 263, 6 Rebiülevvel 1197 (9 Şubat 1783). Esham sisteminde bir hisseyi bütünüyle alma mecburiyeti yoktu. İsteyen bir hissenin ½ veya ¼ ve daha da küçülen paylarını satın alabilirdi (M. Genç, *a.g.mad.*, 378).

³⁶ BOA, C.ML, nr. 27219; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 261, 7 Rebiülevvel 1197 (10 Şubat 1783).

ödenecek aylık kira bedeli ise daha sonra on beş kuruş olarak belirlenmişti.³⁷

Macunhane Mukataası esham defterine göre, mukataanın 15 hissesini satın alanların sayısı 48 idi. Hemen hepsi, devletin üst kademelerinde görev yapmakta olan ricâlin kendisi, ailesi ve hizmetinde bulunmuş kişilerdi. Bir tam hisse (2.000 kuruş) alan üç kişi vardı. İlki, merhume Hanife Sultan'ın kızı Zahide Hanım Sultan olup, hissesini üç ay sonra eski Şeyhülislâm Seyyid İbrahim Efendi'nin oğlu Seyyid Osman Atâullah Efendi'ye devretmişti. İkincisi, İbrahim Efendi'nin kethüdası Mustafa Efendi idi. Üçüncüsü ise Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın kızı Zübeyde Hanım'dı. Bir hissenin 3/4'ünü (1.500 kuruş) satın alan iki kişiydi. Biri Halil Hamid Paşa'nın eşi Ayşe Hanım, diğeri de Hekimbaşı Hâfız Hayrullah Efendi'nin kethüdası hassa hekimlerden Numan Naim Efendi'ydı. Yarım hisse (1.000 kuruş) alanların sayısı 6 idi. Bunlar sırasıyla, Halil Hamid Paşa'nın kızları Fatma ve Abide Hanımlar, eski Şeyhülislâm Seyyid İbrahim Efendi'nin telhisçisi Hacı Abdullah Efendi, eski Darphane emini İzzet Mehmet Paşa'nın eşi Nefise Kadın, Beylikçi Mehmed Râşid Efendi ve Bosna Valisi Sırrı Selim Paşa'nın kız kardeşi Zeynep Hatun'du. Bir hissenin 1/4'ünü (500 kuruş) alanlar ise 18 kişiydi. Bunlar arasında, Beylikçi Mehmed Râşid Efendi'nin annesi Ümmügülsüm Hatun ve eşi Hayrullah Paşa'nın kızı Şerife Arife Hanım, Reisülküttap Mehmed Hayri Efendi'nin eşi Zeynep Hanım ve kızı Zeynep Hanım, Halil Hamid Paşa'nın biraderi Mustafa Beyefendi ile hazinedarı Hacı Ebubekir Ağa, eski mirâhur merhum Mustafa Paşa'nın eşi Zeynep Hanım ve kızı bulunuyordu. Geriye kalan hisseler ise çeşitli oranlarda satılmıştı. 1/8 hisse (250 kuruş) alan 11 kişi, 1/16 hisse (125 kuruş) alan 8 kişi, 1/32 hisse (62,5 kuruş) alan da 2 kişiydi.³⁸

Mukataanın hissedar yapısı, macunhaneye duyulan güveni ve beklenen gelirin büyüklüğünü yansıtıyordu. Hissedarlara yıllık 30.000 kuruş

³⁷ İlk etapta kira bedelleri belirlenmediğinden bir yıl boyunca vakfa kira ödenmemiştir. O tarihte Hazine-i Hümayun kethüdası olup daha sonra Anadolu valiliği yapacak olan Zihni İsmail Paşa, macunhane emniğinden kalan bu borcu aylık 15 kuruştan 180 kuruş olarak ödemiştir (C.ML, nr. 3187).

³⁸ BOA, *MAD.d.*, nr. 9552, s. 263-269, Rebiülvvel 1197 (Şubat 1783); BOA, Bâb-ı Defteri İstanbul Mukataası Defterleri (*D.İSM.d.*), nr. 25481, 11 Rebiülevvel 1202 (21 Aralık 1787).

gelir dağıtmak zorunda olan macunhane idaresinin önceliği de istenilen geliri sağlamak ve zarar etmemektir. Fakat kendilerine rakip durumda olan ve faaliyetine yasal olarak izin verilen üç macuncu dükkânı daha vardı. Bu yüzden, yaşanabilecek gelir kaybının önüne geçmek amacıyla, düzenlemenin konuyla ilgili birinci maddesine³⁹ 22 Şubat 1783 tarihli emirle bir açıklama getirildi. Söz konusu üç macun imalatçısının artık İstanbul dışına macun satamayacağı, bu hakkın sadece Rahîkî macunhanesine münhasır olduğu, emre uymayan dükkânların macunlarına el konup kapatılacakları uyarısında bulunuldu.³⁹

Macunhane düzenlemesinin üzerinden daha bir ay bile geçmeden çıkan bu emir, Rahîkî macunu satışında tekel oluşturmaya yönelik atılmış hızlı bir adımdı ve mukataa idaresinin bu hedefe ulaşmak için diğer üç imalatçının ölümünü beklemeyeceği anlaşılıyordu. Nitekim bir yıl sonra konuyu gündeme getiren macunhane emini, şu hususların düzenlemeye eklenmesini talep etti:⁴⁰

1. Hassa hekimbaşı marifetiyle devlete ait macunhanede imal edilen macunun, İstanbul ve diğer yerlerdeki imalatının yasaklanması. Burası dışında macun imal edenler tespit edildiğinde, macunhane eminleri tarafından bildirilerek cezalandırılmaları.

2. Macunhane yakınındaki üç macuncu dükkânında satılan macunun da macunhaneden alınarak satılması. Dükkân sahipleri buna razı olmazlar ise, geçimlerini sağlamak amacıyla macunhane eminleri tarafından kendilerine kâfi miktarda aylık bağlanması.

3. Bu dükkânlar boşaldığında macun imaline müsaade edilmemesi, dükkân sahipleri nizamı aykırı hareket ederler ise macunhane eminleri marifetiyle cezalandırılmaları.

Rahîkî macunu imalatını açıkça macunhanenin tekeline bırakan ve diğer imalathanelere kapanma kararı almaktan başka bir alternatif bırakmayan bu maddelerin kabul edilmesiyle birlikte, mukataanın gelir kaybına neden olan en büyük sorun da ortadan kalkmış oldu.

³⁹ BOA, C.ML, nr. 18061, 19 Rebiülevvel 1197 (22 Şubat 1783).

⁴⁰ BOA, C.ML, nr. 18061, 2 Rebiülâhır 1198 (24 Şubat 1784).

Macunhane emininin dile getirdiği diğer bir husus da macun imalinde kullanılan malzemelerin teminiydi. Bunlar içerisinde en önemlisi afyondu ve tedarikinde hiçbir sıkıntının yaşanmaması gerekiyordu. İstanbul ve Galata Gümrüğüne afyon geldiğinde, devletin belirlediği fiyat (narh) üzerinden alım önceliği mirî macunhanede idi. Bir diğer önemli malzeme sakız olup, İstanbul'a sandıklarla getirilen sakızın alımı sakız (mastaki) eminden isteniyordu. Çeşitli baharat ve malzemelerin temin edildiği yer ise Mısır Çarşısı'ydı. Gerekli olanlar çarşı esnafından ve yine geçerli narh üzerinden satın alınırdı. Macunhane emini, tüm bu malzemelerin temininde zorluk yaşanmaması için İstanbul ve Galata Gümrük emine, sakız eminine, esnafın kethüda ve yiğitbaşlarına bilgi verilmesini talep etmiş, sonuçta bu isteğini karşılayan bir emir İstanbul kadısı ve İstanbul Emtia Gümrüğü eminine yazılmıştı.⁴¹

Dört-beş yıl boyunca faaliyetini sorunsuz bir şekilde sürdüren Rahîkî macunhanesi, 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile iki cephe de birden yürütölen savaştan olumsuz etkilendi. İstanbul dışına özellikle de Rumeli'ye yapılan satışın azalması, macunhane gelirinde ciddi bir düşüşe neden oldu. İşletmesini 1784'ten itibaren malikâne olarak müştereken üzerlerine alan emine, 1790 yılında sadarete sundukları raporda, bu sıkıntı sebebiyle hissedarlara yapılması gereken ödemeleri gerçekleştirmele-
rinin zor olduğunu ve böyle sürmesi halinde bundan hazinenin de zarar göreceğini belirterek, Enfiye Mukataası için getirilen çözümün burada da uygulanmasını önerdiler.

Konunun havale edildiği defterdar, İstanbul Enfiye Mukataasının bazı sebeplerden ötürü gelir kaybı yaşadığını ve hissedarların ödemeleri zamanında yapılamadığından, gelirlerin yedişer buçuk ayda bir taksit olarak ve beş yılda dört yıllık gelir dağıtmak üzere tanzim edildiğini bildirdi. Macunhanenin ne şekilde düzenlenmesi isteğine dair son kararının bırakıldığı padişah ise sadaret kaymakamına, mukataanın hazineye ve hissedarlara zarar vermeyecek şekilde tanzimini emretti.⁴² Bunun üzerine defterdar, macunhane gelirlerinin Enfiye Mukataası gibi verilmesinin hissedarların zararına olduğunu ancak şu anda mukataanın kötü gidiş-

⁴¹ BOA, C.ML, nr. 18215, 10 Rebiülâhır 1198 (3 Mart 1784).

⁴² BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT), nr. 273/16028, Evâhir-i Zilhicce 1204 (1-10 Eylül 1790).

tından dolayı zaruri olarak yedi ayda bir taksit gelir ödenebileceğini bildirdi. Neticede defterdarın, yedi aylık vaktin geçirilmeyip hissedarlara zamanında ödeme yapılması, savaş sona erip mukataanın durumu düzeldiğinde tekrar eski hale dönülmesi şartıyla yaptığı düzenleme padişah tarafından onaylandı.⁴³

Bir yıl sonra, 1791 yılında mukataa eminlerinden İbrahim Ağa, defterdarlık tarafından yapılan düzenlemeye göre de esham gelirini vermeye güçlerinin yetmediğini bildirdi. Devlet tarafından mukataaya bir nazır tayin edilmesini ve hâsılat tetkik edildikten sonra, ona göre bir karar alınmasını istedi. Fakat defterdar, nazır tayinine hazineye zarar verdiği gerekçesiyle karşı çıktı. Bunun yerine, esham taksitlerine on beşer gün daha ilave edilmesi ve her bir taksitin yedişer buçuk ayda ödenerek yıllık gelir dağıtımının on beş ayda yapılması, iki hissenin sahipsiz (*mahlûl*) kalması durumunda kimseye verilmeyip mukataa gelirinin on beş hissedenden on üç hisseye düşürülmesi şeklinde yaptığı düzenleme kabul görek yürürlüğe girdi.⁴⁴

Maliye, bu kriz döneminde eminlerin üzerindeki yükü, taksit süresini uzatarak ve hisse sayısını düşürerek çözmeye çalışsa da satışların azalması ve artan maliyetler mukataa yöneticilerinin işini oldukça zorlaştırmıştı. 1792 yılında sundukları yeni bir arzuhalde, içinde buldukları durumu rakamlarla ifade etmeye çalıştılar. Afyonun iki dirhemini bir paraya, balın bir okkasını sekiz paraya alırken senede 35.000 okka (44.870 kg) macun satışı ile 60 kese (30.000 kuruş) gelir elde edildiğini, fakat son beş yıldır afyon, bal ve diğer malzeme fiyatlarındaki iki üç katlık artış dolayısıyla altmış keseden fazla sermayelerini harcadıklarını ve büyük borca girdiklerini belirttiler. Bu koşullarda hissedarlara taksitlerini vermelerinin mümkün olmadığını, devlet tarafından kendilerine bir nazır tayin edilerek macunhanede satılan macunun muhasebesinin tutulmasını ve masraflar çıktıktan sonra elde edilen gelir ne ise hisselerin de ona göre düzenlenmesini talep ettiler.⁴⁵

⁴³ BOA, HAT, nr. 273/16088, Evâhir-i Zilhicce 1204 (1-10 Eylül 1790).

⁴⁴ BOA, HAT, nr. 206/10828; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 260, 16 Zilhicce 1205 (16 Ağustos 1791).

⁴⁵ BOA, C.ML, nr. 3187.

Ortaya çıkan olumsuz tablo karşısında macunhane eminlerinin isteğine daha fazla karşı çıkamayan defterdarlık, 19 Ağustos 1792 (1 Muharrem 1207) tarihinde mukataaya bir nazır atadı. Böylece macunhanenin muhasebesi tutulacak, önceden yapılan düzenleme gereği hisse sayısı on üç indirilecek ve sene sonundaki duruma göre hisse miktarında artış yapıp yapılmayacağına karar verilecekti. Bu vesileyle istenen bilgilerden biri de macunhane yöneticilerinin isimleriydi. Mukataayı malikâne olarak, kayd-ı hayat şartıyla sekiz hisse üzerinden müşterek olarak işleten eminler, eski Anadolu Kazaskeri Hafız Hayrullah Efendi (3/8 hisse), Hâcegan-ı Divân-ı Hümâyundan Mehmed Emin Efendi (3/8 hisse), birer hisseyle de Seyyid Mehmed Efendi ve İbrahim Ağa idi. Hazineye ödedikleri peşinat ise 1.000 kuruştı.

Mukataaya nazır olarak tayin edilen Ömer Ağa, üç ay boyunca macunhaneye gidip geldi ve hâsılatın senelik takdir edilen 30.000 kuruşun yarısına bile ulaşamayacağı bilgisini verdi. Elde edilen sonuç eminleri haklı çıkarmıştı ve böylelikle defterdarlık da esham gelirlerinin sahiplerine vaktinde ödenemeyeceği gerçeğini kabul etmiş oldu. Yaşanan mağduriyetin önüne geçebilmek amacıyla getirilen çözüm önerisi ise benzer sıkıntıların yaşandığı Enfiye eshamı için uygulanan, hisseleri *münâsafa-i istibdâl* yani yarı yarıya değiştirme yöntemi idi ve macunhane hissedarlarının ekseri de buna razı olmuş durumdaydı.

Defterdar, sunmuş olduğu raporda bu yöntemin öncelikle Enfiye eshamındaki uygulanışını, ardından da macunhane için planlanan şeklini izah etti. Buna göre, yarı yarıya değişimi yapılan Enfiye eshamının gelirleri, mukataa hâsılatından Hazine-i Âmireye teslim ve hazineden de gümrüklere ödenecek akçeden verilmek üzere Emtia ve Duhan Gümrüklerine ve Kahve Rüsümü Mukataasına bağlanmıştı. Hissedarların geçmiş hisse gelirleri de Enfiye Mukataasının tahsil olunacak bakayasından verilmek üzere bir miktar indirilerek Hazine-i Âmireden ödenmişti. Macunhanenin ise enfiye gibi bakayasız olmadığından, hissedarlar geçmiş hisse gelirlerinden vazgeçmeye razı olurlar isemacun hisseleri de enfiye eshamı gibi *münâsafeten* (yarı yarıya olarak) Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle değiştirilmek üzere bu mukataaya bağlanabilirdi. Macunhane geliri 30.000 kuruşu geçerse fazlalığı malikâne sahiplerine, tam ya da noksan olursa hazineye teslim edilecekti. Defterdar, bu şekilde yapılacak bir düzenlemenin hem hisse sahiplerinin hem de devletin menfaatine olduğu görüşündeydi.

Teklif padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Çıkan fermana göre, hissedarların geçmiş hisse gelirlerini talep etmemeleri koşuluyla Macunhane Mukataasına 1793 yılı Mart'ından itibaren hazine tarafından el konulacak, emaneten idaresi de nazır olarak tayin edilmiş güvenilir bir kimse olan Ömer Ağa'ya bırakılacaktı. Hâsılatı önce Hazine-i Âmireye, sonra da 1793 yılı Mart'ından itibaren senede üç taksit ile Hazine-i Âmireden Kahve Rüsümü Mukataası emini olanlara aktarılacaktı. Gelirleri onların elinden ödemek şartıyla hisselerin yarı yarıya değişimi yapılarak yeni beratlar düzenlenecekti. Sene sonunda, 30.000 kuruş gelir Malikâne Halifesi Efendi ve Hazine-i Âmireye, gelir fazlası ise malikâne mutasarrıflarına yani eminlere verilecekti.⁴⁶

Yapılan düzenlemenin uygulamasına dair ilk örneklerden biri, Eski Saray Pazarbaşı Ahmed Ağa'nın eşi Şerife Fatma Hanım'a aitti. Kendisi, Macunhane Mukataası eshamından bir hissenin 1/4'üne 3.250 kuruş peşinat ile sahipti. Elindeki eski beratı getirip, bu hissenin yarısı yani 1.625 kuruşluk kısmının İstanbul Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle değiştirilerek yeni berat düzenlenmesini talep etti. İlgili kalemde bilgileri doğrulandıktan sonra, hissesi mukabili kendisine Kahve Rüsümü Mukataası eshamından bir hissenin 1/8'inin verilmesine ve yeni berat için gereken emrin yazılmasına karar verildi.⁴⁷

Bu düzenlemeden bir süre sonra, macunhanenin eski yöneticileri yazılı bir müracaatta bulundular. İlk olarak, kendi dönemlerindeki malum sıkıntılardan dolayı macunhane sermayesinden 42.500 kuruş zarar ettiklerini ve ayrıca malzeme masrafı olarak da esnafa 5.000 kuruştan fazla borçları bulunduğundan bahsederek mağduriyetlerini ifade ettiler. İkinci olarak ise, mukataa nazırı tarafından o zamana kadar elde edilen hâsılatı kıyasla bir senede ancak 15 kese (7.500 kuruş) gelirin ortaya çıkabileceğini ve bu durumda hazinenin zarar etmemesinin mümkün olmadığını belirttiler. Son olarak da, her yıl vaktinde hazineye teslim edilmek şartıyla 1793 yılı Mart'ından itibaren senelik 9.000 kuruş nakdî vergi (*mâl-ı mirî*) takdi-

⁴⁶ BOA, C.ML, nr. 22213; *MAD.d.*, nr. 9552, s. 271, 29 Rebiülevvel 1207 (14 Aralık 1792).

⁴⁷ BOA, C.ML, nr. 8611, 10 Cemaziyelâhır 1207 (23 Ocak 1793). Kahve Rüsümü Mukataası eshamıyla yarı yarıya değiştirilen macunhane hisseleri ve sahipleri için bkz. *MAD.d.*, s. 263-270; *MAD.d.*, nr. 9783, s. 227-231.

riyle mukataanın yine eskisi gibi kendileri tarafından işletilmesini teklif ettiler.

Macunhane mukataasının bağlı olduğu idarî birim, maliye kalemlerinden İstanbul Mukataası Kalemî idi. Müracaat üzerine, eski eminlerin isimleri ve macunhane nizamı bu kalemden teyit edilmiş, mukataa hesapları da Başmukataa Kaleminden çıkartılmıştı. Buna göre, Nazır Ömer Ağa yönetimindeki macunhanenin altı aylık toplam hâsılatı 3.932 kuruştı. Yapılan yeni düzenlemeye göre ise mukataanın yıllık 30.000 kuruşluk borç yükü, iki hissenin düşürülmesi ve kalanlarında Kahve Rûsumu Mukataası hisseleriyle yarı yarıya değiştirilmesiyle yeniden hesaplanmış ve 14.062,5 kuruşa indirilmişti. Bu durumda, macunhanenin yıllık kazancı hesaplara göre 8.000 kuruşu ancak bulacak ve istenilen rakama yine ulaşamayacaktı.

Ortaya çıkan olumsuz tablo üzerine, esham gelirlerinin hissedarlara nasıl ödeneceğiyle ilgili bir açıklama getirmesi için teklif sahibi eminden olan Mehmed Emin Efendi'den bilgi istendi. O da diğer ortaklarıyla yaptığı görüşme sonrasında, iyi bir sermaye ile macun malzemeleri vaktinde satın alınırsa, masraflar çıktıktan sonra senelik 10.000 kuruş gelirden elde edilebileceğini ve kendilerinin de ancak bu rakamın altından kalkabileceklerini bildirdi. Maliye yetkililerine göre de macunhane mukataasının durumu kötüydü. Fakat teklifin kabul edilmesi halinde, hissedarlara ödenecek 14.062,5 kuruştan noksan kalan 4.062,5 kuruş için macun fiyatına zam yapmak gerekiyordu. Bu doğrultuda, hissedarların geçmiş ve gelecekteki hisse gelirleri için hazineden para istenmemesi şartıyla eski eminlerle tekrar müzakere yapıldı. Onlar da, uzun zamandır okkası 80 paraya satılan macuna 10 para zam yapılarak 90 paraya satışına izin verildiği takdirde, söz konusu hisse ödemelerini gerçekleştirebileceklerini ve hazineden de para istemeyeceklerini taahhüt ederek mukataa idaresine talip olduklarını bir kez daha beyan ettiler.

Tüm bu hesaplamalara ve teklife rağmen macunhanenin geleceğiyle ilgili karar hemen verilmedi. Yetkililer, konuyu daha da derinleştirerek etraflıca araştırmaya devam ettiler. Kendilerine gelen bilgilere göre, macunhane mukataası hâsılatındaki düşüş malzeme fiyatlarındaki artıştan ileri gelmiyordu. Seferler nedeniyle taşraya macun gönderilemediğinden, İstanbul dışında mukataa nizamına aykırı macun imal edilmeye başlan-

mış, dolayısıyla macunhanenin satışı da düşmüştü. Bu koşullarda yukarıdaki teklif şartları kabul edilse dahi zamanla yine uygulanamaz hale geleceği aşikârdı. O yüzden de taşrada macun imali kesinlikle yasaklanmalıydı. Ayrıca, altı ay zarfında macunhanede satılan macun kaç okka ise doksanar paradan hesap edilmesi ve hisse sahiplerine verilecek gelir elde edildikten sonra fazla ne kalacağının yaklaşık olarak bilinmesi gerekiyordu.

Verilen emir doğrultusunda, Macunhane Nazırı Ömer Ağa'nın görev yaptığı altı aylık zaman diliminde 90,5 kazan macun satıldığı, bunun da her bir kazanı yüzer okkadan toplam 9.050 okka macun ettiği mukataa defterlerinden çıkartıldı. Bu hesaba göre, macunhanede imal edilecek macun miktarı senede 18.100 okkaya(23.204 kg) ulaşıyor ve okka başına onar para zam konulduğunda yıllık gelirden 14.525 kuruş ediyordu. Bu rakamın 14.062,5 kuruşu Hazine-i Âmireye teslim edileceğinden, kalan 462,5 kuruş ile hissedarların geçmiş hisse gelirlerinin ödenmesi mümkün değildi. Ancak, dikkatli bir tasarrufla macun malzemesi vaktinde ve peşin alınarak yerinden temin edilirse, hazineye teslim edilecek para verildikten sonra geçmiş bu borçlar da tedricen sahiplerine ödenebilirdi.

Ayrıca, elde edilen bilgilere göre,1783 yılında mukataa ihdas edildiğinde, bir kazandan elde edilen yüz okka macunun toplam masrafı 110-120 kuruştur. Okkası ikişer kuruşa günde bir kazandan fazla macun satılmakta ve 100 kuruşu aşkın da gelir elde edilmekteydi. Aradan on yıl geçtikten sonra ortaya çıkan hesaplar ise bir kazan macun masrafının 140-150 kuruşa yükseldiğini fakat satış fiyatının değişmediğini gösteriyordu. Günlük gelir, yarım kazan macundan ancak 25-30 kuruşu buluyordu. Tüketimde de ciddi bir düşüş söz konusuydu.

Yapılan bu uzun araştırma ve değerlendirmeler sonucunda, macunhane mukataasının yönetim ve işletim haklarının söz konusu taliplilere verilmesi halinde hazinenin zarardan, geçmiş hisse gelirleri de verileceğinden hissedarların tacizlerinden ve mukataa idarecilerinin bundan sonraki zararlarıyla ilgili isteklerinden korunmuş olacağı vurgulandı. Ve ardından da, her sene Hazine-i Âmireye 14.062,5 kuruş teslim etmek, hisse sahiplerinin geçmiş alacaklarını tedricen vermek, bundan sonra zarar iddiasında bulunurlarsa itibar edilmemek şartları ve macunun okkası 90

kuruşa satılması izniyle macunhane mukataası tekrar eski eminlerin idaresine bırakıldı.⁴⁸

Macunhane, üç yıl boyunca aynı ekip tarafından yönetildi. Fakat 1796 yılı başlarında hissedarlardan Hafız Hayrullah Efendi'nin vefatı, mukataa idaresinde yeni sorunların başlamasına neden oldu. Boşalan 3/8 hisse, yapılan müzayede sonucunda HazineDarbaşı Mustafa Ağa'ya verildi. Ancak Mustafa Ağa'nın hisseleri alırken öne sürdüğü şart, mukataayı *yed-i vâhid* yani tek elden idare etmektir. Karşılığında, hazineye ödenen yıllık nakdî vergiyi (*mal*) 15.500 kuruşa yükseltmeyi ve gelirler arttıkça her sene zam yapmayı taahhüt ediyordu. Sonuçta, 2.000 kuruş peşinat ile bu hisseler uhdesine kaydedildi.

Hayrullah Efendi'nin vefatına kadar 12 yıl boyunca aynı kişilerce müştereken yönetilen Macunhane-i Berş-i Rahîki Mukataasının tek elden idaresi kararı, üzerinden bir yıl geçmeden şikâyet konusu oldu. Hissedarlardan diğer 3/8 hisseye sahip Mehmed Emin Efendi, sadarete sunduğu arzualde HazineDarbaşı Mustafa Ağa'nın mukataayı iyi yönetemediğini, sene sonu yaklaştığı halde tarafından bir akçe hisse geliri alınmadığı gibi hazineye de ödeme yapamayacağını, macunun içerisine kattığı muhtelif malzeme nedeniyle tiryakilerin şikâyetçi olduğunu ve hatta bir kısmının almayı bıraktığını ifade etti. Ayrıca, afyon, bal ve diğer macun malzemelerini vaktinde satın almamasından dolayı mukataayı zarara soktuğunu ve hâsılatı dahi her gün alarak diğer işlerine sarf ettiğini belirtti. Bu şekilde mukataaya verilen zararın hazineye de olumsuz etkisi olacağını vurguladıktan sonra, mukataanın yıllık vergisine beş yüz kuruş zam yapma, Mustafa Ağa'ya bin kuruş hisse geliri verme, hazineye teslim edilen yıllık nakdî vergiyi ve kalem harcını zamanında ödeme ve günlük hâsılatın teslimi için güvenilir bir sarraf tayin etme taahhüdüyle mukataa idaresine talip oldu.

Mehmed Emin Efendi'nin müracaatı üzerine mukataa kayıtlarında yapılan incelemede, HazineDarbaşı Mustafa Ağa'nın konuyla ilgili üç ay önce emir talebinde bulunduğu ve bu isteğinin kabul edildiği görüldü. Aynı ithamlara o zaman da maruz kaldığı anlaşılan Mustafa Ağa, istediği emrin gerekçesini sıralarken kendisini savunmakta ve yönetimini tekeline

⁴⁸ BOA, *MAD.d*, nr. 9552, s. 272-273, 15 Şaban 1207 (28 Mart 1793).

aldığı mukataada ortakların müdahalesinden kurtulmaya çalışmaktaydı. Ağa, macunhane levazımını vaktinde tedarik ettiğini, yirmi bin kuruşluk malzemesinin mevcut olduğunu, hâlihazırda malzeme fiyatları sarraftan sorulur iken gelirin bir akçesinin dahi başka yere sarf edilmediğini belirtiyordu. Ayrıca, hisse sahiplerine verilecek 14.062,5 kuruşluk yıllık nakdî verginin vaktinde hazineye teslimini, sene sonundaki muhasebede zararı ortaya çıkarsa tarafından karşılanıp ortaklarından talep etmeyeceğini, gelirden fazlalık olursa peşinatlarına göre hisselerine düşeni vermeyi taahhüt ediyordu. Ardından da ortakların müdahalesinin yasaklanması ve macunhane yönetiminden el çekmeleri için emir verilmesini istiyordu.

Son olarak, elde edilen bilgiler doğrultusunda konuyla ilgili görüşüne başvurulmuş Başmuhasebe Kalemî, Mustafa Ağa'nın mevcut macun malzemesi var ise devredilip ücretinin ödenmesi ve arzuhalinde belirttiği taahhütlerini yerine getirmesi koşuluyla macunhane yönetiminin Mehmed Emin Efendi'ye bırakılması yönünde olumlu görüş bildirdi.⁴⁹

Baş muhasebenin onayına rağmen Hazinedarbaşı Mustafa Ağa'nın aleyhine bir sonuç çıkması kolay değildi. Nitekim iki aylık bir gecikmeden sonra, mukataanın ya nöbetleşe ya da tek elden idare edilmesi şeklinde muallak bir karar çıktı. Ardından da Mustafa Ağa, Mehmed Emin Efendi'nin teklifini yükselterek 750 kuruşluk bir zam önerisinde bulundu. Taahhütleri, mukataanın yıllık nakdî vergi ve kalem harcının üç taksitte Hazine-i Âmire ve İrâd-ı Cedid Hazinesine teslimi, ortakların belirlediği senelik 2.666 kuruş mukataa gelirinin her ay hisseleri oranında kendilerine takdimi, sarraf malı olarak macunhanede mevcut malzemenin geçerli rayiç üzerinden değerinin sarrafa ödenmesi ve sene sonunda hesabı görülüp eline muhasebe suretinin verilmesiydi. Sonuçta, getirilen bu teklif ortaklar tarafından da kabul edildi ve mukataanın tek elden idaresi yine Hazinedarbaşı Mustafa Ağa'nın uhdesine bırakıldı.

Mehmed Emin Efendi, üç yıl sonra aynı taleple tekrar başvuruda bulundu. Bu sırada, ortaklardan vefat eden İbrahim Ağa'nın hissesini de almış ve payını 4/8'e çıkartarak mukataanın yarı hissesine sahip olmuştu. Müracaatı, yukarıda verilen bilgi ve Mustafa Ağa ile alakalı bir notla birlikte yetkililere sunuldu. Bu notta, Hazinedarbaşı'nın konudan haberdar

⁴⁹ BOA, C.ML, nr. 10158, 23068, 29 Receb 1211 (28 Ocak 1797).

olduğu, söz konusu talebe izin verilmemesini istediği, eğer izin verilirse mevcut malzemenin değerini peşin ve nakit olarak almadıkça mukataayı teslim etmeyeceğini ifade ettiği belirtildikten sonra, Mehmed Emin Efendi'nin bu konuda ortağını razı etmesi koşuluyla talebin değerlendirilmesi isteniyordu.⁵⁰

1800 tarihli bu müracaatın sonucu hakkında bir değiliz Ancak, sonraki yıllara ait kayıtlarda, mukataa idaresindeki hissedarların yerini muhtemelen ölüm ya da feragat nedeniyle başkalarının aldığını görmekteyiz. 1807 yılına ait bir kayıtta, macunhane emini olarak Hacı Ahmed Efendi adına rastlıyoruz. Kendisi, Bâbîâli'ye sunduğu raporda, birkaç senedir afyon fiyatında yaşanan artıştan dolayı mukataa idaresinin zorlaştığını, son bir yıllık zararının on bin kuruşu geçtiğini, esham gelir ödemeleri için her yıl mukataa hâsılatından hazineye teslim edilen yıllık vergiyi vermeye muktedir olmadığını belirterek, macunhanenin bir nazır tayiniyle hazine tarafından idare edilmesini arz ediyordu. Bunun üzerine, Hacı Ahmed Ağa sadarete çağrılarak mukataanın durumu bir de kendisinden dinlendi. O da, afyon fiyatındaki artışın yanı sıra sefer dolayısıyla Akdeniz sahillerine ve Karadeniz taraflarına macun gidemediğinden bahsederek talebini tekrarladı. Sonuçta, mukataanın tamamen hazine tarafından idaresinin zarara neden olacağı düşüncesiyle, macunhaneye bir yıllığına güvenilir birinin nazır olarak tayinine ve ortaya çıkacak hâsılatın neticesine göre yeni bir düzenleme yapılmasına karar verildi.⁵¹

13 Mart 1807-12 Mart 1808 tarihleri arasında tam bir yıl macunhanede görev yapan nazır, ayrıntılı bir muhasebe defteri tuttu. Oldukça kıymetli bilgiler içeren bu kayıtlarda, macunhanede imal edilen macunun miktarı ve elde edilen gelir aylık olarak hesaplanmış, kullanılan malzemeler ve bu malzemeler için yapılan masrafların dökümü çıkartılmıştı.⁵² Buna göre, bir yıl boyunca macunhanede toplam 80 kazan üretim yapılarak 9.369 okka(12.000 kg) macun, 32.793 kuruş da gelir elde edilmişti. Kazan başına düşen ortalama macun miktarı 117 okka(150 kg) olup, okkası 3,5 kuruştan satılmıştı. Masraflar ise toplamda 29.385 kuruştı. Macun ima-

⁵⁰ BOA, C.ML, nr. 31431, 22 Şaban 1214 (19 Ocak 1800).

⁵¹ BOA, C.ML, nr. 23171, 13 Cemaziyelevvel 1222 (19 Temmuz 1807).

⁵² BOA, MAD.d, nr. 8567, s. 62-63, 3 Muharrem 1222-14 Muharrem 1223.

linde kullanılan afyon, bal ve diğer malzemelerin miktar, fiyat ve masrafları şu şekildeydi:

**Rahîki Macunu İmalinde Kullanılan Malzemeler
(Mart-1807-Mart 1808))**

<i>Malzeme</i>	<i>Bir Kazandaki Katkı Miktarı (Okka)</i>	<i>Fiyatı (1 Okka)</i>	<i>Yıllık Kullanım (Okka)</i>	<i>Yıllık Masraf (Kuruş)</i>
Afyon	5	25-27 Kuruş	354	7482
Asel (Bal)	170	33-37 Para	12.911,5	11.453,5
Kara Biber	1	3,5 Kuruş	80	288
Udû'l-kahr	1,5	2-2,5 Kuruş	117	260
Zamk-ı Arabî	1	2-2,5 Kuruş	80	196,5
Van Tohumu	3,5	1,5-2 Kuruş	280	466
Sakız Tozu	1	1,5 Kuruş	80	120
Zurumba	1,5	2-2,5 Kuruş	103,5	226,5
Menekşe Kökü	1,5	48-50 Para	120	147
Oğul Otu	3	20-25 Para	240	122,5
Nişasta	3	15-16 Para	240	96
<i>Toplam</i>	<i>192</i>		<i>14.606</i>	<i>20.858</i>

Tabloda görüldüğü üzere, içeriğinde 11 adet malzeme olan macunun yapımında, katkı maddesi ve maliyet olarak birinci sırayı bal, ikinciyi de afyon alıyordu. Bir kazanda kullanılan malzeme miktarı 192 okka (246 kg) idi. Bunun %88,6'sını (218 kg) bal, %2,6'sını (6,4 kg) afyon, geriye kalan %8,8'lik (21,6 kg) kısmını da diğer malzemeler oluşturuyordu. Toplam 246 kg malzemenin karıştırılıp pişirilmesi sonucu elde edilen macun miktarı ise 150 kg idi.

Macunhanenin bu malzemeler dışında bir takım masrafları daha vardı. Bunların başında, *inhifâ* (gizlenmiş) *kâğıt* olarak adlandırılan, çok ince, şeffaf ve içine konulan macunla sarılıp yutulduğunda midede çözünebilir nitelikte bir kâğıt geliyordu. Sene başında topu 8,5 kuruş iken yılın ikinci yarısında 16 kuruşa yükselen bu macun kâğıdından toplam 29,5 top kullanılmıştı. İhtiyaç duyulan diğer malzemeler ise macunların pişirildiği kazanların yakılmasında kullanılan odun ve kömürdü. Bir yıl içerisinde 91,5 çeki odun 4.316 okka kömür harcanmış, odunlar için 264,5 kuruş, kömürler için 269 kuruş ödenmişti. Çalışan işçilerin aylıkları ve vakıflara öden kira bedeli ise toplamda 2.028,5 kuruştur. Ayrıca, macunhane idaresindeki nazıra, tayin edildiği tarihten geçerli olmak üzere aylığı yüz kuruştan 750

kuruş maaş ödemesi yapılmıştı. Diğer masraflar adı altında yapılan harcamalar ise 481,5 kuruştı.

Mukataa nazırının muhasebesi, masraflar düşüldükten sonra macunhane hâsılatının 3.408 kuruşta kaldığını gösteriyordu. Elde edilen sonuç çok kötüydü ve bu koşullarda mukataa idarecilerinin hazineye taahhüt ettikleri yıllık ödemeyi yapmaları mümkün değildi. Bunun üzerine Hacı Ahmed Ağa, mukataanın bir yıl daha nazır tarafından mı idare edileceği, yoksa geçen senenin hâsılatına göre sabit (maktu) bir vergi bedeliyle kendisine mi bırakılacağı şeklinde bir arzuhal kaleme aldı. Yapılan istişareler sonucu Macunhane Mukataasının, kalem harçlarından muaf olarak yıllık 4.500 kuruş vergi ile Hacı Ahmed Ağa'nın idaresine bırakılmasına karar verildi.⁵³

Ertesi yıl, ilginç bir gelişme yaşandı. Macunhanenin hâsılatı ortada iken, ortaklardan Şehrî Efendi 1.500 kuruş zam teklifiyle idareye talip oldu. Bunun üzerine, teklife şüpheyle yaklaştıkları anlaşılan maliye yetkilileri, Hacı Ahmed Efendi ve diğer ortaklardan 6.000 kuruşluk teklifin üzerine çıkıp çıkamayacakları hususunda bilgi istediler. Gelen cevapta, Rahîki berşi adı ile imal edilen macunun en önemli ve pahalı malzemesinin afyon olduğu, diğer malzemeleriyle birlikte katkı oranı düşürüldüğü takdirde değerini ve itibarını kaybedeceği, sonuç itibarıyla bundan hem devletin hem de mukataa sahiplerinin zarar göreceği vurgulandı. Kısacası, teklif edilen rakama ancak malzemededen çalarak ulaşılabileceği ima edildi. İlâveten, eğer mukataa idaresi Şehrî Efendi'ye bırakılır ise, diğer ortakların malikâne peşinatlarının ve macunhanede mevcut on bin kuruşluk malzeme değerinin kendilerine ödenmesi veyahut bu senenin de Hacı Ahmed Efendi'yle geçirilmesi istendi. Karar, macunun içerik maddeleri ve oranlarıyla oynamanın işletmenin tamamen yok olmasına neden olacağı gerekçesiyle Hacı Ahmed Efendi'nin lehine çıktı. Ayrıca, hazineye ödediği yıllık maktu vergi de beş yüz kuruş zamlı 5.000 kuruşa yükseltildi.⁵⁴ Bir yıl sonra Ahmed Efendi, çoğunlukla Tuna sahilleri tarafına satıldığını belirttiği macunun artık o taraflara gidemediğinden bahisle 1.000 kuruşluk indirim talep ettiyse de bu isteği kabul edilmedi.⁵⁵

⁵³ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 64/2, 15 Safer 1223 (12 Nisan 1808).

⁵⁴ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 70-71, 17 Safer 1224 (3 Nisan 1809).

⁵⁵ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 76/1, 27 Safer 1225 (3 Nisan 1810).

Savaşlar ve azalan tüketim nedeniyle satışları günden güne düşen, artan maliyetler dolayısıyla da kâr oranı ciddi derecede azalan macunhanede büyük bir gelir kaybı yaşanmaktaydı. 1792-93 yılında, imal edilen yıllık macun miktarı 23.204 kg, hâsılat ise 14.525 kuruş olarak hesaplanmıştı. O dönemde büyük bir kriz yaşanmış, otuz bin kuruş olması gereken hâsılat yarıdan fazla düşmüştü. Önlem olarak da macunhane hisselerinin yarısı Kahve Rüsümü Mukataası hisseleriyle değiştirilmiş ve mukataa idarecilerinin borç yükleri 14.462,5 kuruşa çekilmişti. Aradan on beş yıl geçip takvimler 1807 yılını gösterdiğinde ise durum daha da vahim bir hal almıştı. Macun imalatı 12.000 kg ile yaklaşık %50 gerilerken, hâsılat da 3.408 kuruşla %77 oranında azalmıştı. Bu durumda yapılacak tek şey, mukataa gelirinden hisse sahiplerine ödenmek üzere hazineye teslim edilen yıllık nakdî vergiyi düşürmek ve nitekim de öyle oldu.

İşte bu dönemde devlet, Macunhane Mukataası hissedarlarından vefat edip *mahlûl* (sahipsiz) kalan hisselerin gelirlerini Tersâne-i Âmire Hazinesine tahsis etti. Çünkü artık macunhane hâsılatı esham taksitlerini karşılamıyor, ortaya çıkan açık başka kaynaklardan bulunmaya çalışılıyordu. Nitekim 1808 yılında hisse sahiplerine yapılacak 7.750 kuruş gelir ödemesinin ancak 4.500 kuruşu karşılanmış, kalan 3.250 kuruş Enfiye Mukataası hâsılatından havale edilmişti. Dolayısıyla, sahipsiz kalan macunhane hisselerinin tekrar satılmayıp gelirlerinin Tersane hazinesine tahsis edilmesiyle, mukataanın üzerindeki yıllık borç yükü 14.062,5 kuruştan 7.750 kuruşa indirilmiş, kalan 6.312,5 kuruş da Tersâne-i Âmire hazinesine ayrılmıştı. Fakat beklenildiği gibi, Tersane hazinesine bu ödeme yapılamamış ve 1807-1809 yılları arasında biriken 18.770,5 kuruşun tahsili imkânı olmadığı anlaşılınca 1810 yılında bu alacaktan vazgeçilmişti. Hatta aynı yıl, hisse sahiplerine gelir ödemesinde yine açık çıkmış, zimmet defterlerinden havale edilen 1.200 kuruşla bu açık kapatılmıştı.⁵⁶

⁵⁶ BOA, C.ML, nr. 10464, 27 Receb 1225 (28 Temmuz 1810). Esham sahiplerine yapılacak gelir ödemelerine, ertesi yıldan itibaren bir düzenleme getirildi. Buna göre, bir ve ikinci taksit mukataa idarecileri tarafından, üçüncü taksit ise hazine tarafından ödenecekti. Nitekim 1816-1819 yılları arasındaki ödemeler de bu şekilde gerçekleşmiş, 4.500 kuruş maktu bedelin üstü olan 3.250 kuruş hazine tarafından verilmişti. (BOA, Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemî Defterleri [*D.MMK.d*], nr. 23091, s. 6).

1811 yılına gelindiğinde, macunhanenin başında bulunan Hacı Ahmet Efendi, hazineye ödediği yıllık 5.000 kuruşluk vergide indirim yapılmasını talep etti. Kabul edilmediği takdirde bu sefer ortaklarına gelir dağıtmayacağını, eğer isterlerse onların da kendisine gelir vermeden mukataayı idare edebileceklerini bildirdi. Ortaklar ise, ne mukataayı idare edeceklerini ne de gelirden vazgeçeceklerini ifade ederek teklifi reddettiler. Fakat mukataanın durumu ortadaydı ve sahiplerine gelir dağıtabilecek durumda değildi. Sonunda iki taraf da anlaşmaya mecbur kalarak, tüm ödemeler ve masraflar çıktıktan sonra gelir hâsıl olursa hisselerine göre taksim edilmesine karar verdiler. Aynı problem 1812-1814 yılları arasında da sürdü. Hacı Ahmed Efendi, yıllık vergide indirim yapılmadığı takdirde mukataa idaresinin ortaklarına bırakılmasını tekrar istedi. Ancak diğer ortaklar Mesud Ağa, Hacı Yusuf, Hacı İbrahim ve Hacı Mehmed'in, buna ne vakitleri ne de güçleri olmadığını beyan ederek kabul etmemeleri üzerine idare yine kendisinde kalmaya devam etti.⁵⁷

Macunhane Mukataası, malikâne olarak kayd-ı hayat şartıyla ve sekiz hisse üzerinden işletiliyordu. Hisse dağılımları eşit değildi. Hissedarlardan yani ortaklardan hangisi hazineye ödenecek yıllık nakdî vergide artış yapmayı taahhüt ederse, mukataa idaresi de tek elden kendisine bırakılırdı. 1796'dan beri uygulanan yöntem buydu. 1815 yılı sonlarında, ortaklar bu defa müşterek bir arzuhal kaleme aldılar. Macuna rağbetin azaldığını, malzeme fiyatlarının arttığını, hâsılâtın yıllık sabit vergiyi ve masrafları karşılamadığını belirterek, ellerindeki beratları Hazine-i Âmireye teslim ederek mukataadan el çekmek istediklerini bildirdiler. Ek olarak da bir önceki yılın muhasebesini sundular. Buna göre, bir yıl boyunca 29 kazandan 3.732,5 okka(4.785 kg) macun, 13.168,5 kuruş da gelir elde edilmişti. Macunun fiyatı değişmemiş, okkası 3,5 kuruşa satılmıştı. Masraflar ise 14.294 kuruştü. Sonuçta 1.125 kuruş zarar söz konusuydu ve artık gelirler masrafı karşılamıyordu. Yedi yıl öncesine göre macun imalatı %60 düşmüştü. Arzuhalde verilen bu bilgiler sonrasında Hacı Ahmed Ağa sadarete çağrılarak, mukataanın durumu bir de kendisinden dinlendi. Ahmed Ağa, eski talebini tekrarlayarak, 5.000 kuruşluk yıllık vergide bin kuruşluk bir tenzilat yapılırsa, ortaklarıyla birlikte macunhaneyi idare edebileceklerini

⁵⁷ BOA, *MAD.d.*, nr. 8567, s. 84-85, 21 Rebiülevvel 1227 (4 Nisan 1812); s. 92/1, 27 Rebiülâhır 1229 (18 Nisan 1814).

ifade etti. Yapılan istişareler sonucunda, sadece 500 kuruş indirim yapılarak mukataa yine kendilerine bırakıldı.⁵⁸ 1817 yılında, artan zararlar karşısında yaptığı müracaat üzerine, macunun fiyatı 1,5 kuruş zamlı okkası 5 kuruşa çıkartıldı.⁵⁹

Hacı Ahmed Efendi ve ortaklarının bu tarihten sonraki akıbetlerini bilmiyoruz. Ancak, yedi yıl sonrasına ait bir kayda göre, geliri her geçen yıl daha da azaldığı anlaşılan macunhane 1823 yılında kapanmış ve bir yıl süresince üretim yapmamıştı. 1824 yılında, idaresine emaneten maaşsız biri tayin edilerek tekrar açılmışsa da hâsılatında bir iyileşme görülmedi. Yılsonu hesaplarına göre, macun imalatı ve geliri daha da azalmıştı. Bir yılda, sadece 6 kazandan 791 okka (1.014 kg) macun imal edilerek 3.956 kuruş gelir elde edilmişti. En pahalı malzeme afyon olup okkası 75 kuruşa satın alınmıştı. Kazan başına düşen 88 okka (113 kg) macundaki afyonun katkı oranı ise 1,5 okka (1,92 kg) idi.⁶⁰

Macunhane hakkında ulaşabildiğimiz son önemli kayıt 1831 tarihli- dir. 1825 yılı sonrasında tekrar malikâne yöntemiyle idare edilmeye başlan- nan mukataaya, 1827'de 100 kuruşluk bir peşinatla ulemadan Mehmed Raif Efendi ortak oldu. Dört yıl sonra, 1831 yılı Mart'ında ise senelik 100 kuruş vergi taahhüdüyle macunhane idaresini tek başına üzerine aldı. Mehmed Raif Efendi, bu işlemi gerçekleştirdikten dört ay sonra da Macunhane Mukataasını borçlarına mahsuben sarrafına devretti.⁶¹

Sonuç itibarıyla, İstanbul Mahmutpaşa'da bir aile işletmesi olarak yaklaşık 250 yıl faaliyet gösteren Berş-i Rahîkî Macunhanesi, 1783 yılında devletleştirilerek mukataa haline getirilmesinin üzerinden yarım asır geçmeden yok olma noktasına geldi. İlk zamanlar yıllık 45 ton macun imal edip 30.000 kuruş gelir elde ederek beklentileri karşılayan macunhane, 1790'dan itibaren bir çöküş sürecine girdi. Savaşlar nedeniyle İstanbul

⁵⁸ BOA, C.ML, nr. 6297; *MAD.d*, nr. 8567, s. 107/1, 3 Cemaziyelâhır 1231 (1 Mayıs 1816).

⁵⁹ BOA, *MAD.d*, nr. 8567, s. 108/1, 25 Cemaziyelevvel 1232 (12 Nisan 1817).

⁶⁰ BOA, *MAD.d*, nr. 9008, s. 1, 1239 (Mart-1824-Şubat 1825).

⁶¹ Bu işlem için gösterilen emsal, bir ay önce, ulemadan Abdullah Âtîf Efendi'nin Paşa sancağında bulunan Kara Ferecik hasları mukataasındaki 3/4 hissesini borçlarına mahsuben sarrafına devretmesiydi (BOA, C.ML, nr. 21124, 28 Muharrem 1247 (9 Temmuz 1831)).

dışına yapılan satışların kesilmesi, macunun en önemli ve pahalı malzemesi olan afyonun fiyatındaki yükseliş, artan maliyet ve giderek azalan tüketim, 1824’de macun imalatını yıllık 1 tona kadar düşürdü. Macunhane, esham sistemi içerisinde sürekli gelir getirmesi gereken bir işletme olarak idarecileri tarafından yıllarca ayakta tutulmaya çalışılsa da, nihayetinde bir sarrafın eline düşmekten kurtulamadı.

“An Opiate Paste Enterprise in Istanbul:

BERŞ-I RAHİKÎ PLANT (MACUNHANE) (1783-1831)”

Abstract

Rahîkî paste, which was a paste type of opiate, was invented by Yusuf Sinan Rahîkî, a poet of the 16th Century. His family and descendants produced and sold Rahîkî paste around 250 years in a store at Mahmutpaşa. The paste, which was famous as Rahîkî berşi, was producing for the purposes of medicine and healing, like others. When the storekeeper Rahîkî-zâde Mustafa Efendi died in 1783 without heir, the state, was in need of new revenues, confiscated the plant and transformed into a muqataa. Its’ revenues and the management were sold as shares to claimants for life. Arising costs and decrease in consumptions affected the paste production and income negatively and the plant started to make loss after 1790. Although keepers and the state tried to keep it survive the plant was sold to moneylenders in return of the keepers’ debts in 1831. The article tries to introduce famous and desirable Rahîkî paste and its’ plant in Istanbul once.

Keywords

Opium, paste, Opiate, Macunhane (plant), İstanbul, berş, Rahîkî, addicted, share, muqataa, enterprise.